

معرفی کتاب متن و تصویر در هنر سده‌های میانه ایران

● محمدجواد احمدی‌نیا

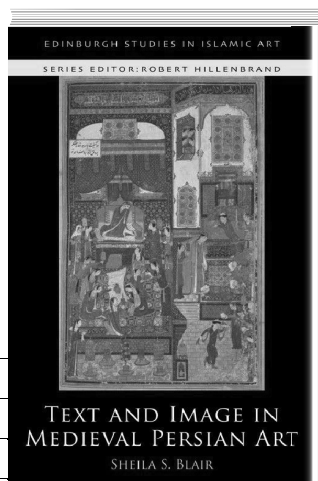
پژوهشگر هنری Ahmadinia40@gmail.com

انتشارات دانشگاه ادینبرو^۱ اسکاتلند اخیراً کتابی با عنوان متن و تصویر در هنر سده‌های میانه ایران^۲ به قلم شیلا بلر^۳ منتشر کرده که از منابع بسیار مفید برای مطالعه تاریخ هنر عصر مغول محسوب می‌شود. این کتاب که در سال ۲۰۱۴ برای نخستین بار به چاپ رسید، یکی از مجموعه آثار هنر و معماری اسلامی این انتشارات است که به همراه ۱۳۹ تصویر رنگی منتشر شده است.

درباره نویسنده

شیلا بلر که در تاریخ ۲۶ نوامبر ۱۹۴۸ در مونترال کانادا به دنیا آمده، استاد هنر اسلامی و آسیایی کالج بوستون و صاحب کرسی هنر اسلامی در دانشگاه مشترک المنافع ویرجینیای آمریکا است. گستره فعالیت او در حوزه تاریخ هنر اسلامی آن قدر وسیع است که تاکنون کتاب، مقاله و پژوهش‌های بی‌شماری درباره معماری، خوشنویسی، کتاب و به‌طور کلی هنر اسلامی و به‌ویژه ایران نگاشته است. او که فارغ‌التحصیل دانشگاه هاروارد بوده در سال ۱۹۸۰ از پایان‌نامه دکتری خود با موضوع «آرامگاه ایلخانی در نطنز» دفاع کرده و ویژگی خاص مطالعات پژوهشی‌اش سبب شده که علاوه بر انگلیسی به راحتی بتواند به زبان‌های فرانسه، روسی، عربی و فارسی نیز صحبت کند. از میان آثار فراوان ایشان برخی مانند خوشنویسی اسلامی^۴، معماری ایلخانی در نطنز: مجموعه مزار شیخ عبدالصمد^۵ و نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین^۶ به فارسی نیز ترجمه شده‌اند و کتاب‌های خوشنویسی اسلامی و دایرةالمعارف هنر و معماری اسلامی^۷ او به

■ Blair, Sheila (2014). *Text and Image in Medieval Persian Art*, Edinburgh University Press.

ترتیب در پانزدهمین (۱۳۸۶) و هجدهمین (۱۳۸۹) دوره جایزه جهانی کتاب سال جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان اثر برگزیده انتخاب شده‌اند.

معرفی فصل‌های کتاب

شیلا بلر، که یکی از متخصصان بزرگ تاریخ هنر ایران در دوره مغول است، در این کتاب ویژگی‌های هنری و معماری این سرزمین را با تکیه بر مباحثی ساختاری مورد تفحص قرار می‌دهد. او با تأکید بر پنج عنصر سفال، ظروف فلزی، معماری، نقاشی و منسوجات، که در عصر مغول از رسانه‌های ارتباطی اصلی به شمار می‌رفتند، به دنبال این است که نشان دهد هنرمندان چگونه با دستمایه قرار دادن فرم، مواد و تزئینات تلاش می‌کردند عوامل جذب مخاطب خود را مهیا سازند. او همچنین در پی بیان این مسئله است که در گذر ایام چگونه ادراک ما از این عناصر دچار استحاله شده و مؤلفه‌های امروزی آنها چطور زمینه‌ساز فهم ما برای درک گذشته آنها می‌شود. به همین منظور در ادامه برای درک بهتر فضای کلی کتاب چگونگی فصل‌بندی و بخش‌های آن معرفی می‌شود:

فصل اول مقدمه کتاب است. فصل دوم با عنوان «هنر نوشتن: جامی از سمرقند» که ۴۵ صفحه دارد از صفحه ۱۱ شروع می‌شود و بخش‌ها و شماره صفحات آن عبارت‌اند از: زادگاه/۱۳، جایگاه سفال/۲۳، کتیبه‌ها/۳۰، دستخط/۳۵، مشتریان/۳۸، افق‌های نامحدود/۴۱، حیات پس از مرگ/۴۸. فصل سوم با عنوان «خوشبوکننده هوا: گلاب‌پاشی از هرات» ۵۴ صفحه دارد و از صفحه ۵۷ آغاز می‌گردد. مباحث و شماره صفحات آن از این قرارند: زادگاه/۶۱، جایگاه جغرافیایی و تاریخی/۶۷، ظروف فلزی هرات/۷۸، حامی/۸۴،

کارکرد/۸۷، تزیین/۹۳، حیات پس از مرگ/۹۷.

نویسنده برای فصل چهارم ۵۹ صفحه‌ای خود عنوان «یادمان‌سازی در عصر مغول: مقبره الجایتو در سلطانیه» را برگزیده که صفحه ۱۱۲ شروع آن است. بخش‌ها و شماره صفحات آن عبارت‌اند از: ساخت و بازسازی/۱۱۷، دلایل بازسازی/۱۲۲، بنیاد مقدس/۱۲۸، جایگاه معماری/۱۳۶، مقبره الجایتو الگویی برای حکمرانان بعدی مغول/۱۴۶، مقبره الجایتو الگویی برای رقبای ایلخانی/۱۵۳، حیات پس از مرگ/۱۵۹.

فصلنامه نقد کتاب

ادبیات و هنر

سال اول، شماره ۲ و ۱
بهار و تابستان ۱۳۹۷

۱۵۳

«وقفه‌ای عاشقانه: مجلس عروسی در نسخه‌ای مصور به همراه سه شعر از خواجه کرمانی» عنوان فصل پنجم ۵۵ صفحه‌ای این کتاب است که از صفحه ۱۷۲ آغاز می‌شود. بخش‌ها و شماره صفحات آن بدین گونه‌اند: متن و خوشنویس آن/۱۷۵، اوراق مصور/۱۸۳، نقاشی‌های اضافه شده/۱۹۳، جایگاه سلطنتی/۱۹۶، نقش زنان/۲۰۳، حیات پس از مرگ/۲۱۰.

نویسنده در فصل ششم ۵۵ صفحه‌ای با عنوان «اعلان حاکمیت: فرش‌های اردبیل» از صفحه ۲۲۸ مطالب خود را بسط می‌دهد که عناوین بخش‌ها و صفحات آن عبارت‌اند از: زادگاه/۲۳۳، کتیبه/۲۳۴، هدایایی برای زیارتگاه‌ها/۲۴۲، چرا اردبیل در دهه ۲۴۹۰/۱۵۴۰، کاربردی برای مسجد جنت‌سرا/۲۵۷، حیات پس از مرگ در زیارتگاه/۲۶۳، حیات پس از مرگ در غرب/۲۶۶.

«نتیجه» عنوان فصل هفتم است که ۸ صفحه دارد و از صفحه ۲۸۴ شروع می‌شود. پس از نیز آن فهرست علائم اختصاری، کتابشناسی، تشکر بابت تصاویر و نمایه کتاب آمده است.

شرح فصل‌های کتاب

شیلا بلر در بخش‌های مختلف کتاب خود به گونه‌هایی متفاوت اذعان می‌دارد که هنرهای بزرگ ایرانی در سده‌های میانه، از فاخرترین و ناب‌ترین هنرهای جهان هستند و همواره به شکلی پویا و سیال بین هنرهای کلامی و بصری در حال حرکتی پیوسته بوده‌اند. از این‌روی او سعی کرده نمونه‌های تصویری متنوع و بسیاری را که طی سالیان تحقیقش در حوزه هنر ایران با آنها برخورد کرده، در کتاب خود بیاورد.

این اثر با پیشگفتاری کوتاه به قلم پروفیسور رابرت هیلنبرند^۱، سرویراستار مطالعات هنر اسلامی دانشگاه ادینبرو، آغاز می‌شود که در آن به اهمیت انتشار این سلسله کتاب‌ها می‌پردازد. بعد از آن خانم بلر در دیباچه‌ای مختصر به نیت و دلیل انتشار این اثر اشاره می‌کند و سپس مقدمه ۱۰ صفحه‌ای خود را، که فصل اول کتاب نیز هست، با حروف فارسی و با دو

بیت اول نی‌نامه مولانا «بشنو از نی چون حکایت می‌کند...» آغاز می‌کند. او در این مقدمه اشاره می‌کند که این اثر از دل مجموعه دروس و گفتگوهای او در مدرسه مطالعات شرق و آفریقاشناسی دانشگاه لندن در سال ۲۰۱۱ استخراج شده است. از این‌روی ضمن بیان چارچوبی برای پژوهش خود، با تصاویر و نقشه جغرافیایی حکمرانی مغولان بر ایران آن دوره، زمینه‌های بسط پژوهش خود را برای خواننده کتاب فراهم می‌سازد.

نویسنده در فصل دوم کتاب، دربارهٔ جام باشکوهی صحبت می‌کند که در گالری هنر فریر^۹ واشنگتن نگهداری می‌شود و از نظر او این جام یکی از بزرگ‌ترین و زیباترین محصولات نقاشی‌شده در سرزمین‌های اسلامی در قرن دهم میلادی است. نکته‌ای که باید مورد توجه قرار گیرد جایگاه این جام در پژوهش‌های تاریخ هنر ایران و اسلام است که سبب شده تاکنون تحقیقات گستردهٔ علمی فراوانی در مورد آن صورت گیرد. نویسنده در این باب وجوه بی‌شماری از عوامل مربوط به جام از جمله تکنیک ساخت، تصاویر تزئینی و کتیبه‌ها، محل و تاریخ ساخت و همچنین اهمیت این شیء در میان مؤلفه‌های اصلی فرهنگ اسلامی را بررسی کرده است. او تلاش کرده با در نظر گرفتن مراکز تولید سفال در اوایل سده‌های میانهٔ اسلامی در ایران، تکنیک‌های متفاوت تولید و تزئین، مقایسهٔ سفال و ظروف فلزی و همین‌طور با بحث دربارهٔ جنبه‌های بنیادین سنگ‌نبشته‌های عربی، ساختار یگانهٔ این جام را واکاوی کند. به این ترتیب، جام فریر یکی از شاهکارهای هنر اسلامی و یکی از مهم‌ترین نمونه‌ها برای مطالعهٔ تاریخ ظروف ایرانی معرفی می‌شود. شیوهٔ تحقیق شیلا بلر دربارهٔ این جام با توجه به رویکردهای روش‌شناختی آن، می‌تواند برای دیگر پژوهش‌های هنر اسلامی، الگویی مهم و ارزشمند باشد. در خصوص خاستگاه این جام که او آن را سمرقند دانسته نکتهٔ مهمی وجود دارد که مطمئناً با توجه به تاریخ چاپ این کتاب، نمی‌توانسته از آن آگاه باشد. اخیراً جانگر ایل‌یاسوف در مقاله‌ای در باب این جام به شکلی مبسوط و مدلل و با تحقیق متقاعدکننده‌ای خاستگاه جام را تاشکند دانسته و نه سمرقند.^{۱۰} هرچند که این مسئله هیچ منافاتی با پژوهش خانم بلر ندارد.

نویسنده در فصل سوم موضوع عجیبی را برای بحث برگزیده و آن گلاب‌پاشی ساخته‌شده در هرات بوده که هم اکنون در موزه مجموعهٔ داوود^{۱۱} در کپنهاگ دانمارک محفوظ است. شیوه‌ای که او برای بررسی این شیء برگزیده بسیار مشابه روشی است که در فصل قبل دربارهٔ جام فریر به کار برده و در نگاه نخست به نظر می‌رسد انتخاب این گلاب‌پاش برای ارائه عظمت هنر ایران دورهٔ سلجوقی، اندکی غیرمعمول آید. اما هرچه بحث

جلوتر می‌رود نیت او از این کار شفاف‌تر شده و این انتخاب به او کمک می‌کند تا بتواند با تکیه بر این شیء شاخصه‌های هنری و معماری آن دوره را از دو زاویه بررسی کند: اول، این انتخاب سبب می‌شود که او بتواند در مورد یکی از گروه‌های کمتر شناخته‌شده اشیاء فلزی اسلامی به بحث و تبادل نظر بپردازد و دوم، گلاب‌پاش بهانه‌ای است تا او قادر شود وجوه هنری متفاوت یکی از مناطق جغرافیایی کمتر بررسی‌شده قلمرو اسلامی را مورد تفحص قرار دهد: برای مثال از قرآنی خطی گرفته تا مناره‌ای در شهر جام و از مقابری در شهر چیشت تا بررسی ایوانی آجری منقش به خط کوفی در هرات.

فصل چهارم از خواندنی‌ترین بخش‌های این کتاب است. نویسنده گنبد سلطانیه یا مقبره الجایتو، یکی از جذاب‌ترین بناهای معماری اسلامی و میراث جهانی یونسکو، را زمینه بحث خود قرار داده است. این فصل در واقع سیری تاریخی و هنری در پایان‌نامه دکترای ایشان است و او با نگاهی دوباره به آن و مجموعه مقالاتی که در دهه ۸۰ میلادی درباره این یادمان مهم معماری ایران نوشته، تأکید مجددی بر اهمیت این بنا با نگاهی جدیدتر داشته است.^{۱۲} مؤلف بحث را با بررسی مجدد ساختار و تزئینات آرامگاه آغاز کرده و با جزئی‌نگری وجوه هنری و معماری‌گونه آن ادامه می‌دهد و اشاره می‌کند که بسیاری از این نقوش و تزئینات هم‌اینک در مجموعه‌های غربی نگهداری می‌شود. باید اذعان داشت که این پراکندگی آثار معماری ایران در میان موزه‌های خارجی یکی از چالش‌های مهم برای محققان هنر و معماری اسلامی است. او در این بررسی از هیچ تلاشی فروگذار نکرده است و با ارائه ابعاد و اندازه دقیق بنا و معرفی بخش‌های مختلف و کارکردها و توجه به ساختار متنوع معماری و هنری آن، به معرفی کاملی از این میراث پرداخته و حتی برای درک مخاطب از خط‌نوشته‌های بنا علاوه بر ترجمه انگلیسی، متن فارسی آن را نیز آورده است. توجه به زبان فارسی و حفظ رسم‌الخط فارسی در بخش‌های متنوع این کتاب به‌وضوح مشاهده می‌شود. خانم بلر در ادامه این فصل منابع، مدارک و نظریه‌های مهمی را ارائه می‌کند. برای مثال با تحلیل تاریخی هنری سازه معماری آرامگاه به جایگاه مقدس آن اشاره می‌کند و با دادن سرنخ‌هایی خواننده را به تحقیق بیشتر درباره این بنا سوق می‌دهد.

نویسنده در فصل پنجم موضوع متفاوتی را برای پژوهش خود برگزیده است: نسخه خطی مصوری از خسته‌خواجوی کرمانی که به سال ۷۹۵ ه. ق در بغداد تولید شده و در حال حاضر در کتابخانه بریتانیا^{۱۳} حفاظت می‌شود. مخاطب در این بخش نیز با توجه به نوع ورود نویسنده به موضوع و

همچنین ماهیت ذاتی خود نسخه، با تصاویر و متن بدیعی که دارد، درگیر تعاملی دوسویه شده و رغبت او برای ادامه اصل بحث بیشتر می‌شود. بلر در این بخش با ذکر تاریخچه‌ای از منظر تاریخی - هنری عصر ایلخانی، نقش و اهمیت تولید کتاب در این دوره را تبیین می‌کند و با انتخاب این نسخه، در ابتدای امر در مورد صحت تاریخ استنساخ آن به قطعیت می‌رسد. او تلاش کرده با شرح و توصیف تصاویر، نوع متن و نقش خوشنویس کار، تصویری کلی از فضای نسخه‌پردازی مصوّر ایرانی به خواننده خود ارائه کند. به‌طور کلی نوع مطالعاتی که شیلا بلر درباره نسخه‌های اسلامی انجام داده و اهمیتی که همواره برای نسخه‌پژوهی قائل بوده است،^{۱۴} به گسترش زمینه‌های تحقیقی در این حوزه و توجه بیشتر به دیگر وجوه اجتماعی دنیای اسلام منجر شده است. بررسی نقش زنان در هنر ایران از موضوعات دیگری است که او در این فصل به آن پرداخته و با این عمل به‌واقع فصل مهم و جدیدی را برای مورخان هنر اسلامی می‌گشاید.

شیلا بلر در فصل ششم دو جفت قالی معروف اردبیل را دستمایه‌ای قرار داده تا علاوه بر آنها درباره موضوعاتی دیگر از جمله بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، که قالی‌ها در دوره شاه طهماسب صفوی برای آنجا بافته شده، بحث کند. در حال حاضر یک جفت از این قالی نفیس در موزه ویکتوریا و آلبرت^{۱۵} لندن و جفت دیگر آن در موزه هنر شهرستان لس‌آنجلس^{۱۶} نگهداری می‌شود. این تنها باری نیست که بلر درباره این قالی‌ها تحقیق می‌کند^{۱۷} اما این بار دو بخش از این تحقیق درخور توجه است: اول، چگونگی رسیدن این قالی‌ها به غرب و بررسی اهمیت تولید اشیاء متبرک و اهدای آنها برای امور مذهبی و دوم، تأکید بر بایسته بودن بحث درباره نقش معماری بقعه و ارتباط آن با نوع تولید، طراحی و کارکرد این دو قالی.

نوع نگاه شیلا بلر به اشیائی که برای این کتاب برگزیده کارکردی تودرتو دارد، بحث درباره هر شیء، از طریق مقایسه آن با هنر و معماری معاصر، هم به لحاظ زمانی و هم مکانی، به‌گونه‌ای متمایز می‌شود. با این عمل او موفق شده شکوه تمدن ایرانی را که به تولید و کیفیت استثنائی اشیاء فرهنگی منجر شده به‌درستی به تصویر بکشد. او با انتخاب پنج موضوع متفاوت از هم برای این کتاب، نگاهی هوشمندانه به ذائقه مخاطب غیرایرانی خود داشته و به شکلی درصدد جذب رضایت آنها بوده تا از این طریق بتواند یافته‌های خود را از مجرای درست به آنها منتقل کند و در این راستا تا آنجا که توانسته برای هر موضوع اطلاعات مکفی ارائه دهد. او در جای جای کتاب سعی دارد به مخاطب خود بینشی توأم با میزان دریافت حداکثری از هنر ایرانی آن عصر دهد؛ به‌گونه‌ای که با مطالعه

هر فصل اشتیاقش برای ادامه کتاب فزونی یابد و مطالب هر فصل برای خواننده پیش‌زمینه و کمکی باشد تا بتواند به درک بالاتری برای فهم مباحث فصل‌های بعدی برسد. پژوهش او نه تنها برای مخاطب عام هنر ایران مفید خواهد بود، بلکه برای کارشناسان و محققان متخصص این حوزه نیز منبعی بسیار مهم به شمار می‌رود. متن پژوهشی، تصاویر متنوع رنگی با توضیحات کامل، در کنار اطلاعات دقیق و وسیع به همراه پی‌نوشت‌های مفصل درباره هر موضوع، همگی در خدمت جذب مخاطب به کار رفته‌اند.

فصلنامه نقد کتاب

ادبیات و هنر

سال اول، شماره ۲ و ۱
بهار و تابستان ۱۳۹۷

۱۵۷

پی‌نوشت

1. Edinburgh University Press
2. *Text and Image in Medieval Persian Art*
3. Sheila S. Blair
۴. ترجمه ولی‌الله کاووسی، تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۶.
۵. ترجمه ولی‌الله کاووسی، تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۷.
۶. ترجمه مهدی گلچین عارفی، تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۴.
7. *Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture*, 3 vols. New York: Oxford University Press, 2009.
8. Robert Hillenbrand
9. Freer Gallery of Art
10. JangarIlyasov: A Celebrated Bowl in the Freer Gallery: Nishapur, Samarqand or Tashkent?, in: *Tribus. Jahrbuch des Linden-Museums* (2016), no. 65, 156-177.
11. The David Collection
۱۲. برای اطلاع بیشتر از نوشته‌های پیشین شیلا بلر درباره گنبد سلطانیه مطالعه شود:
Sheila S. Blair: *The Ilkhanid Shrine Complex at Natanz, Iran*, Harvard 1986. See also: Sheila S. Blair: *A Medieval Persian Builder*, in: *Journal of the Society of Architectural Historians* 45 (1986), no. 4, 389-395; Sheila S. Blair: *The Mongol Capital of Sultaniyya, 'The Imperial'*, in: *Iran* 24 (1986), 139-151; Sheila S. Blair: *The Epigraphic Program of the Tomb of Uljaytu at Sultaniyya: Meaning in Mongol Architecture*, in: *Islamic Art* 2 (1987), 43-96; Sheila S. Blair: *Sufi Saints and Shrine Architecture in the Early Fourteenth Century*, in: *Muqarnas* 7 (1990), 35-49.
13. British Library
۱۴. در این خصوص و پژوهش‌های او در هنر کتاب‌آرایی، خوشنویسی اسلامی و نسخه‌پردازی مراجعه شود به:
Sheila S. Blair: *A Compendium of Chronicles: Rashid al-Din's Illustrated History of the World*, London 1995.

15. Victoria and Albert Museum

16. Los Angeles County Museum of Art

۱۷. در این خصوص به دو مقاله خانم بلر مراجعه شود:

Sheila S. Blair: The Ardabil Carpets in Context, in: Andrew J. Newman (ed.): Society and Culture in the Early Modern Middle East, Leiden 2003, 125-144.

فصلنامه نقد کتاب

ادبیات و هنر

سال اول، شماره ۱ و ۲
بهار و تابستان ۱۳۹۷

۱۵۸